

SISSEJUHATUS

ESIMENE MAAILMASÕDA JA SELLE JÄRELKAJAD EESTIS

Mart Kuldkepp, Kaarel Piirimäe, Pärtel Piirimäe

Esimene maailmasõda puhkes 1914. aasta suvel suure hulga siiamaani segaste asjaolude kokkulangemisel. Kuigi Versailles' rahuleping tunnistas hiljem süüdlaseks Saksamaa, oli nii võitjate leeris kui loomulikult ka kaotajariikides (eriti Saksamaal) juba vahetult sõja järel palju neid, kes pidasid Esimest maailmasõda mitte ainult Keskriikide, vaid kõigi Euroopa suurriikide agressiivse välispoliitika ja sõjalise strateegia peaaegu vältimatuks tagajärjeks. Konsensust ei ole toonud ka hilisemate põlvkondade ajaloolaste jõupingutused. Senini pole võimalik päris kindlalt väita, milline riik oli sõja puhkemise (pea)süüdlane, ega sedagi, kas Esimese maailmasõja vallandumine oli kokkuvõttes pime juhus või juba aastakümneid varem alanud ühiskondlike protsesside enam-vähem vältimatu tagajärg. Selge on vaid see, et saja aasta jooksul esimese kõiki Euroopa suurvõime haaranud konfliktina oli Esimene maailmasõda määrava tähtsusega tõukejõud mitte ainult Teise maailmasõja ja Külma sõja puhkemise, vaid üleüldse kogu järgneva Euroopa ja maailma kultuurilise, poliitilise, majandusliku ja teaduslik-tehnilise arengu (või taandarengu) seisukohalt.

Sõdivad osapooled ise pidasid ilmasõda üldjuhul õiglaseks ja pikemas plaanis isegi vajalikuks – sõjaks, mis lõpetab kõik sõjad, nagu kuulus kirjanik H. G. Wells. Ent nagu Prantsuse peaminister Georges Clemenceau hiljem prohvetlikult märkis, on sõja võitmisest raskemgi võita rahu. Juba ammu enne sõja lõppu sai selgeks, et tegemist on inimajaloo seni kõige ulatuslikuma ja suurimaid kaotusi kaasa toonud relvakonfliktiga. Nii suuri ohvreid oli järjest enam demokratiseeruvate Euroopa riikide avaliku arvamuse ees väga raske õigustada ning väljapääs näis peituvat vaid järjest ebatõenäolisemana tunduvas võiduperspektiivis. See aga aitas kaasa sõja venimisele ning kasvavatele materiaalsetele ja inimkaotustele.

Ka siis, kui sõda Keskriikide totaalse kurnatuse tõttu ükskord siiski lõppes, oli võitjatest mõtet rääkida vaid jutumärkides. Pigem tulevad nen-

dena kõne alla hoopis sõjas neutraalseks jäänud riigid ja alles sõja lõpujärgus sõdima hakanud ning liitlastega mitte kunagi päriselt liitunud Ameerika Ühendriigid. Nelja impeeriumi – Venemaa, Austria-Ungari, Saksamaa ja Osmanite Türgi – hävinguga päädinud konflikti suurimaks kaotajaks oli aga Euroopa tsivilisatsioon ise oma optimistliku progressiisu, stabiilselt kasvava majanduse ja soliidsete kultuuriliste väärtustega, mis nüüd kõik ühel või teisel moel kokku varisesid või kahtluse alla seati.

Üks läbielatud trauma tagajärgi oli seegi, et vastandlike huvidega võitjariikidel oli väga raske leppida kokku rahutingimustes ning seejärel teha tulemuslikku koostööd rahulepingute jõustamiseks. *Entente*'i liitlaste kontroll sündmuste üle Ida-Euroopas, kus impeeriumide vaka alt pääsenud rahvuslikud liikumised võimu enda kätte haarasid, oli pigem näiline. Tulemuseks oli rahulepingute süsteem, mida paljud pidasid ebaõiglaseks ning vähesed ootustele vastavaks. Vaid kaks aastakümnet hiljem sukelduski Euroopa ja seejärel kogu maailm uude ilmasõtta.

Ent Esimesel maailmasõjal oli ka võitjaid, mida keegi ette ei suutnud näha: riike, mida sõja alguses veel olemaski ei olnud. Kui Lääne-Euroopa ajalugu tumestab Esimene maailmasõda sügavalt mõttetu verevalamisena, siis paljude Kesk- ja Ida-Euroopa rahvaste jaoks oli ilmasõda tagasivaates õigustatud ja isegi vajalik sündmus. Ehkki sealgi leidis aset suuri tapatalguid nii sõja ajal kui selle vahetus järellainetuses, oli impeeriumite lagunemine nende rahvaste jaoks mõõdapäasmatu samm rahvusliku vabanemise ja omariikluse saavutamise teel. Just sõja ajal ja selle mõjul küpses Euroopa vähemusrahvuste seas rahvusliku enesemääramise mõte ning just sõdivad suurvõimud, ühe domineeriva rahvusega multirahvuselised impeeriumid, olid need, kes õhutasid oma vaenlaste tagalas rahvuslikul alusel separatistlikke ja vastupanuliikumisi. Kokkuvõttes osutusid need uued liikumised impeeriumitest endist elujulisemaks: tulevik oli uute rahvusriikide, mitte aga vanade Euroopa suurvõimude päralt. Võib-olla just seetõttu vajus Esimese maailmasõja tegelik traumaatilisus seal tihti-peale unustusehõlma ning ajaloolaste tähelepanu nende riikide sõjakogemusele on olnud üsna vähene.

Ka sõdade vahelise aja Eesti Vabariik oli üks neist uutest riikidest, mis võlgnes enda olemasolu Esimesele maailmasõjale ja selle kohalikule jätkule, Eesti Vabadussõjale. Viimase formatiivne tähendus Eesti riikluse jaoks on alati olnud selgelt teadvustatud, mistõttu Vabadussõja uurimine on Esimese maailmasõja kui terviku varju jätnud.¹ Siiski on seo-

¹ Sellegipoolest puudub senini kaasaegne teaduslik käsitlus Vabadussõjast ning K. Brüggemanni ligi kümme aastat tagasi pakutud uued uurimisperspektiivid oota-

ses sajandi möödumisega Esimese maailmasõja algusest selle tähendusele Eestis (ja laiemalt Ida-Euroopas) järjest enam tähelepanu pööratud. Uue-
mad uurimused on kaugenenud traditsioonilisest kitsalt militaarloomisest lähenemisest, mis näeb sõda eeskätt strateegilisest või relva-ajaloolisest perspektiivist,² ning võtnud vaatluse alla sõja sotsiaalsed, majanduslikud, ideoloogilised ja kultuurilised aspektid, samuti pööranud tähelepanu inimeste tegelikule sõjakogemusele nii relvakandjate kui tsiviilisikutena.³

Siiski leidub nii sõdade endi kui ka nende kultuuriliste, poliitiliste ja ühiskondlike järelmõjude osas veel hulgaliselt vastamata küsimusi. Praegu, kui kriitilise distantsi kujunemiseks on möödunud juba enam kui piisavalt aega ning ajaloolastele on muutunud kättesaadavaks uued allikad ja uurimismeetodid, eriti kultuuri- ja sotsiajalaloo vallast, võib sellist laiemas tähenduses sõjakogemuse ja -mõjude uurimist pidada üheks perspektiivikamaks uurimissuunaks 20. sajandit käsitlevas Eesti ajaloo-
teaduses.

Algtõuke käesoleva teemanumbri koostamiseks andis 2014. aasta 6. novembril Tartus, Kaitseväe Ühendatud Õppeasutustes toimunud rahvusvaheline teadusseminar “Sõda, mis muutis maailma: sõjalisi, poliitilisi ja kultuurilisi aspekte Esimesest maailmasõjast”, mille korraldajateks olid KVÜÕA Kõrgema Sõjakooli sõjaajaloo professor (Kaarel Piirimäe) ja Õpetatud Eesti Selts (Mart Kuldkapp). Sellel üritusel peetud ettekannetest üks, Igor Kopõtini oma, on siinkohal ka artikli kujul lugejani jõudnud. Teised kolm artiklit ning allikapublikatsioon on teemanumbri-
ga liidetud hiljem. Kõigis tekstides pööratakse tähelepanu sõja sellistele aspektidele või ühiskondlikele mõjudele, mis Eesti ajalookirjutuses on seni pigem varju jäänud.

Sõjakogemuste uurimisel on arusaadavalt olnud esiplaanil kaevikutest või sõjaväljadel vahetult lahingutegevust kogenud meeste tunnistused.

vad jätkuvalt uurijaid: Karsten Brüggemann, “Ajalooteadus ja Eesti Vabadussõda – uut uurimisperspektiivi otsides”, *Ajalooline Ajakiri*, 3 (2008), 171–183.

² Vt nt Reigo Rosenthal, “Eesti Vabariigi juhtkonna välispoliitiline ja sõjaline strateegia Vabadussõjas (1918–1920)”, *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*, 16 (3) (2013), 35–49.

³ Vt *Esimene maailmasõda ja Eesti*, koost. Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014); *1 maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused*, Eesti sõjaajaloo aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History, 5 (11), koost. Toomas Hiio, Sandra Niinepuu (Tallinn: Eesti Sõjamuuseum, 2015); *Eesti rahvusväeosad 1917–1918*, koost. Ago Pajur ja Tõnu Tannberg, Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost 7 (Tartu: Rahvusarhiiv 2015); *Juhtumised suures Euroopa sõjas 1914.–1918. aastal*, koost. Andres Seene. Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost 8 (Tartu: Rahvusarhiiv, 2015); Aadu Must, *Muutugu ja kadugu! Baltisakslased ja esimene maailmasõda* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016) (ilmumas).

Hoopis kasinamalt kajastuvad kirjades, säilinud päevikutes ja mälestustes vähem “kangelaslikud” kogemused, nagu sõjast kõrvalehoidmine või deserteerimine. Ometigi kuuluvad “nahahoidjad” ja väejooksikud iga sõja juurde ning ka eestlaste hulgas oli palju neid, kes hea võimaluse korral olid valmis tsaari sõjaväest deserteerima. Mart Kuldkepi artikkel käsitleb Esimese maailmasõja ajal peamiselt Soomes paiknenud Vene piirivalveüksustest üle piiri Rootsi põgenenud eesti soost desertööre, kes Rootsi ametivõimude poolt tabati ja üle kuulati. Sõjas neutraalseks jäänud Rootsi jaoks oli tegemist ootamatu väljakutsega ning desertööride kohtlemiseks puudusid esialgu igasugused reeglid, mis tuli julgeolekuhirmude tõttu alles välja töötada. Väejooksikute enda jaoks oli põgenemine tihti ainus meeleheitlik võimalus pääseda Vene sõjaväes valitsevatest viletsatest oludest. Artiklis on juttu deserteerimise põhjustest, mis ilmnevad väejooksikute ülekuulamisprotokollidest, meeste edasisest saatusest uues asukohariigis ning desertööride isikuloolistest andmetest, niivõrd kui neid on olnud võimalik tagantjärele kindlaks teha. Desertöörluse põhjuste ja tagajärgede põhjalikum uurimine laiemat allikalist baasi kasutades võiks anda huvitavaid ja uudset informatsiooni nii Esimese maailmasõja kui ka Vabadussõja kohta, eriti mis puudutab sotsiaalseid ja rahvuslikke olusid sõjaväes ning sõdurite motivatsiooni ja ideoloogilisi arusaamu.

Eesti ajalookirjutuses on kinnistunud arusaam, et Eesti iseseisvuse saavutamiseks realiseeriti “wilsonlik” rahvusliku enesemääramise doktriin. Eero Medijainen võtab oma artiklis selle arusaama kriitilise vaatluse alla, juhtides tähelepanu Ameerika valitsuse eitavale suhtumisele Eesti riiklusesse Esimese maailmasõja lõpujärgu Saksa okupatsiooni ja sellele järgnenud Vabadussõja ajal. Arvestades Woodrow Wilsoni mainet rahvusliku enesemääramise põhimõtte propageerijana, näib selline suhtumine anomaalsena. Ent Medijainen näitab, et Eesti poliitilise juhtkonna ja (para)diplomaatide arusaam enesemääramisest ei kattunud tegelikult Wilsoni omaga. Artikkel jõuab järeldusele, et tegelikult käibis rahvuslikust enesemääramisest vähemalt kolm erinevat varianti. Eestis levinud etnilis-rahvuslik arusaam erines nii Lenini klassipõhisest enesemääramisest kui ka Wilsoni territoriaal-riiklikust enesemääramisest. Viimase peamine eesmärk oli väljendada rahva demokraatlikke ühishuve, mis Wilsoni arusaama kohaselt pidid kuuluma Venemaale tervikuna. See muutis ka Ühendriikide valitsuse *de jure* tunnustuse sõdade vahelise perioodi Balti riikidele vaid esialgselt ja tingimuslikuks.

Ülejäänud kaks artiklit käsitlevad Esimese maailmasõja järelmõjusid Eesti ühiskonnale. Liisi Rannast-Kask uurib oma artiklis Vabadussõja

lõpetanud Tartu rahulepingu ühte olulist kaasmõju: opteerimisvõimaluse saanud Venemaal elavate eestlaste repatrieerimisprotsessi. Kui ajaloolased on seni uurinud põhiliselt repatrieerimise õiguslikke ja institutsioonilisi aspekte ning sellega seotud etnilisi küsimusi,⁴ siis Rannast-Kask keskendub opteerimise ja sellega seoses ka Venemaal elavate eestlaste elu kajastamisele sõdade vahelise aja Eesti ajakirjanduses. Esialgu neutraalse toonaalusega uudised asendusid kiiresti kriitilise käsitusviisiga, mis rõhutas Venemaal valitsevaid kehvi olusid ja eestlaste tagakiusamist Nõukogude võimuorganite ning eesti soost kommunistide poolt. Samal ajal suhtuti aga juba opteerunud inimestesse tihti kahtlustavalt ning nende edasine integreerumisprotsess Eesti ühiskonda ajakirjandusesse ei jõudnud. Eestisse opteerunud Venemaa eestlased muutusid tagakiusatud inimestest ühtäkki konkurentideks tööturul, kellega toime tulemiseks polnud Eesti poliitikutel mingit strateegiat.

Igor Kopõtin vaatleb seda, kuidas Esimese maailmasõja kaotanud Saksa riigi varemetele rajatud Weimari vabariigi sõjaväes (Reichswehr) levinud sõjakaotuskibedus viis sügavate lahkkelideni tsiviil- ja militaarvõimude vahel ning sõjaväe kujunemiseni ülejäänud riigist teatud mõttes eraldiseisvaks jõuks ja isegi riigi poliitiliseks konkurendiks. Seda arengut, milles on nähtud ühte soodustavat tegurit natsionaalsotsialistide võimulepääsuks Saksamaal, ei ole seni seostatud Eestis 1930. aastatel toimunud autoritaarse pöördega. Kopõtin analüüsib Reichswehri temaatika kajastamist Eestis (eriti sõjaväe häälekandjas Sõdur) ning näitab, et on võimalik tõmmata paralleele Saksamaa ja Eesti Vabariigi kaitseväes toimunud arengute vahel. Kuigi Eestis sõjavägi toetus ideoloogiliselt võidu-, mitte kaotusnarratiivile, oli seegi – nagu Reichswehr – suhteliselt avatud poliitilisele mõjutamisele ning püüdis traditsionalistlike ja elitistlike väärtuste kaudu eristuda ülejäänud ühiskonnast. Saksasõbralik orientatsioon Eesti sõjaväelise juhtkonna seas kasvas eriti pärast 1934. aasta riigipööret ja kindralleitnant Nikolai Reegi nimetamist kindralstaabi ülemaks.

Teemanumbris ilmub ka Ēriks Jēkabsoni poolt kommenteeritud allikapublikatsioon, Läti Riikliku Ajalooarhiivi Sõjaajaloo komisjoni fondis säilitatavad Oto Hasmanise 1928. aastal kirjapandud mälestused, mis annavad pildi olukorrast Põhja-Lätis 1919. aasta alguses ning seal põrku- nud eri riikide, poliitiliste grupeeri- ngute ja rahvaste huvidest. Mälestused peegeldavad olukorda äsja vabastatud aladel, Läti poliitikat, suhteid Eesti võimudega, Läti relvajõudude moodustamist nimetatud piirkonnas

⁴ Helen Rohtmets-Aasa, *Eesti Vabariigi sisserändepoliitika aastatel 1920–1923*, Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 33 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2014).

jm, mis on huvipakkuv nii Läti, Eesti kui isegi Soome ajaloo uurimise seisukohalt.

Kõiki teemanumbri kirjutisi ühendab arusaam Esimesest maailmasõjast ja sellele järgnenud Eesti Vabadussõjast kui sügavast katkestusest poliitilises, ühiskondlikus ja sõjalises sfääris. Sõdade keeruline pärand mõjutas sõjaväe lojaalsusküsimusi, rahvusvahelist õigust ja diplomaatiat, suhtumist rahvuskaaslastesse Venemaal ja varjatult ilmselt ka iga üksikisikut, kes sõduri ja võib-olla isegi desertöörina sõjast osa võttis. Eesti ajalooteaduses viimasel ajal süvenenud huvi Esimese maailmasõja vastu ning ka Eesti Vabadussõja uudsetest vaatenurkadest mõtestamine annab lootust, et siingi lugeja ette toodaval, ühel või teisel viisil sõjakogemust aluseks võtval uurimissuunal on häid eeldusi andmaks oma panust meie teadmistele Eesti uuemast ajaloost tervikuna.